

© Пальчик С. І.

та створення общинного ладу, основою якого буде соціальна рівність. Місце релігії в своїй утопії він заміщує вірою в панування соціальної рівності та справедливості. Інакше кажучи, головний акцент утопічного ідеалу переміщувався в залежності від рівня критики тієї чи іншої сфери людського буття — від соціально-політичного проектування до модусів духовного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бовыкин Д. Ю. Революционный террор во Франции XVIII века: новейшие интерпретации / Д. Ю. Бовыкин // Вопросы истории. — 2002. — № 6. — С. 144–149.
2. Гуревич П. С. Философия человека / Павел Семенович Гуревич [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ligis.ru/psylib/090417/books/gurep01/txt18.htm>
3. Морщихина Л. А. Утопия и Великая французская революция «Фрагменты республиканских установлений» («Les Institutions republicaines. Fragments») А. Сен-Жюста как характерный пример утопического творчества XVIII века / Лариса Александровна Морщихина [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://liberte.newmail.ru/Utopia.html>
4. Огорокова В. В. Західноєвропейська утопія XVIII століття як приклад філософії історії епохи Просвітництва: Хрестоматія / Віра Вікторівна Огорокова. — Одеса: Принт-студія «Абрикос», 2012. — 232 с.
5. Розова Т. В. Утопія та сучасність: Навчальний посібник / Тамара Вікторівна Розова. — Одеса: Астропринт, 1997. — 132 с.
6. Чудинов А. В. Утопии века Просвещения / Александр Викторович Чудинов. — М.: ИВИ, 2000. — 90 с.

Пальчик С. І. — здобувач. в. ст. канд. філос. наук, м. Одеса

УДК: 100+301.1+355.133

ПАТРИОТИЧНИЙ АСПЕКТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

В статті надається соціально-філософський аналіз основних концептуальних підходів до дослідження сутності національної ідентичності. Патріотичні аспекти національної ідентичності розкриваються на основі теоретичних положень та методологічних підстав наукового дискурсу.

Ключові слова: національна ідентичність, патріотизм, національна самосвідомість, Батьківщина, громадянськість.

ПАТРИОТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

В статье приводится социально-философский анализ основных концептуальных подходов к исследованию сущности национальной идентичности. Патриотический аспект национальной идентичности раскрывается на основе теоретических положений и методологических оснований научного дискурса.

Ключевые слова: национальная идентичность, патриотизм, национальное самосознание, Родина, гражданственность.

PATRIOT ASPECT OF NATIONAL IDENTITY

The article is socio-philosophical analysis of the basic conceptual approaches to the study of the nature of national identity. PATRIOT aspect of national identity are revealed based on theoretical principles and methodological foundations of scientific discourse.

Keywords: national identity, patriotism, national identity, homeland, citizenship.

Головна криза будь-якої сучасної країни — це криза не соціальна і не економічна, а криза ідентичності. Саме ця криза перешкоджає визріванню і в суспільстві, і в надрах політичної еліти загальнонаціональної ідеї і утворенню суб'єктів національних інтересів. Криза ідентичності нерідко здатна привести до вибору в якості об'єкта ідентичності істотно більш вузького кола соціальних спільнот, більш локальних, а часом і маргінальних. Людина, що втратила почуття Батьківщини, заповнює вакуум, що утворився іншим змістом, ідентифікуючи себе з релігійними, етнічними,

професійними, а то й кримінальними спільнотами. В умовах невизначеності і часткового руйнування етнічних, державних, корпоративних, професійних і соціальних зв'язків на всіх щаблях суспільства, втрачається або деформується соціальна модель поведінки індивідів і соціальних груп, відбувається свого роду біологізація поведінки, спрощення мотивації, з одного боку, а з іншого — її ускладнення у зв'язку з частковою переорієнтацією на нетрадиційні соціальні та етнокультурні орієнтири.

Об'єкт дослідження: феномен національної ідентичності.

Предмет статті: аналіз патріотичного аспекту національної ідентичності в контексті соціальної філософії.

Мета роботи: розкрити основні теоретичні положення та методологічні підстави наукового соціально-філософського дискурсу стосовно сутності патріотичних підстав національної ідентичності.

Криза макросоціальної ідентичності в Україні супроводжується й іншими соціальними явищами, такими як апокаліптичні погляди, етнонаціоналізм, національний месіанізм, антисемітизм, шовінізм, ворожість до мешканців Середньої Азії, а особливо татар, що повертаються на свою історичну Батьківщину з АР Крим, несвідома ксенофобія і гомофобія. До цього можна додати широко розповсюджені відчуття втрати, ностальгії, сорому, безпорадності, страху, горя і просто безпредметної люті.

Успішні реформи неможливі без урахування фактора ідентичності. Це важливе питання, пов'язане з механізмами цілепокладання та стратегічного планування, формуванням нових мотиваційних механізмів, структуруванням системи інтересів та цінностей [8].

Саме поняття ідентичності потребує серйозного багатоаспектного опрацювання. Воно тісно взаємопов'язано з темою суб'єктності сучасного історичного процесу. Як тільки виникає питання про соціального суб'єкта, тут же постає і питання про те, як він себе сприймає, самовизначає, з чим себе ідентифікує. І навпаки, питання про ідентичність відразу ж тягне за собою питання, про чію ідентичність йде мова. Одночасно з масштабною трансформацією суспільних структур відбувається сильна криза соціокультурної ідентифікації і самоідентифікації особистості.

Соціокультурна ідентичність — одна із значущих складових антропологічного аналізу. Вона стає більш актуальною в Україні у зв'язку з різними трансформаціями, які змінили не тільки зовнішній каркас соціальних відносин, а й внутрішній світ людини. Реалізація його базових цінностей здійснюється через ототожнення індивіда з реальним або уявним людським співтовариством, а також через засвоєння соціальних ролей, стандартів поведінки, заснованих на їх відтворенні або копіюванні.

Сучасні модернізаційні процеси в Україні простежуються в тривірневій моделі соціокультурної ідентичності: макроїдентичність нашого суспільства має дві модифікації (національно-державна і цивілізаційна); мезоїдентичність (соціально-групова) показує належність індивідів до певних спільнот і соціальних груп всередині даного суспільства; мікроїдентичність дозволяє побачити окремого індивіда в його неповторній унікальності відносин із суспільством. Для ефективного розвитку модернізаційних процесів необхідна органічна взаємодія усіх рівнів ідентичності. Однак сьогодні ми маємо справу з кризою ідентичності на всіх трьох рівнях [8; с. 145–149].

Прискорення динаміки соціальної диференціації об'єктивно призвело до виникнення цілого спектру нових статусних позицій і, отже, відповідно, і ідентичності. Ліквідація монопольної комуністичної ідеології сприяла, з одного боку, певній ціннісно-нормативній дезорієнтації, а з іншого — можливості появи в ідентифікаційному просторі раніше невідомих значень, цінностей, норм, що утворюють плюралізм соціально-культурних форм.

Наприклад, особливим чинником перехідного стану суспільства стала так звана регіоналізація свідомості, втім, не тільки свідомості, але й соціально-політичної та соціально-економічної організації суспільства. Відносини між суспільством і регіональними елітами в принципі відрізняються від взаємодії з загальнодержавними структурами.

З трансформацією радянської соціокультурної ідентичності відбулося зниження рівня процесів структурування надетнічної ідентифікації, вони знизилися до рівня локальних спільнот. З точки зору історії, цей зворотній рух носить регресивний характер, оскільки, як стверджував Дж. Армстронг, психологічна прив'язаність до середньовічних міст і містечок, як правило, передує більш широкому розумінню патріотизму [15; с. 93]. В даний час можна говорити про певне повернення локалізму, хоча це більш складне явище, ніж селянський локалізм XIX століття, і нерідко

співіснує з націоналістичними чи патріотичними настроями, вираженими, наприклад, в гаслі «Україна для українців!».

Тим не менш, є підстави вважати, що між усіма соціальними трансформаційними групами в сучасній Україні є «перехресні ідентичності», тобто щось загальне, що дозволяє говорити про наявність якоїсь інтеграційної, соціокультурної, світоглядно-діяльної рамки, яка може стати основою для консолідації українського суспільства.

Слід зазначити, що ідентичність являє собою складне, багатшарове поняття, що виступає як система. Вона включає в себе духовну, моральну, культурну, національну та політичну ідентичності.

Термін «ідентичність» широко увійшов в лексикон гуманітарних наук і в міждисциплінарні дослідження з кінця 70-х років ХХ століття завдяки дослідженням Е. Еріксона [13; с. 14–27]. Особливої актуальності в філософській науці він здобув у 90-х роках у контексті проблеми етнічної ідентичності. У сучасній Україні ця проблема носить особливо гострий характер у зв'язку з тим, що стосується не тільки і не стільки процесу соціалізації особистості і самовизначення індивіда, скільки процесу соціальної трансформації і пострадянських політичних реалій. З'ясування ідентичності носить не особистий і культурологічний, а соціальний та політологічний характер. Пошуки ідентичності виходять за рамки особистої справи громадянина, найчастіше стають «спільною справою» політичних еліт, служать засобом мобілізації мас і маніпуляції ними.

Необхідно відзначити, що в науці все ще зберігається неповне уявлення про ідентичність, що не включає усієї множинності реально існуючих і суб'єктивно значущих підстав для тотожності індивідів з різними спільнотами. Так, в літературі прийнято констатувати існування національної, етнічної, етнокультурної, расової, культурної, соціокультурної, вікової, професійної, регіональної, майнової, політичної та деяких інших видів ідентичності. Саме дані предикати до поняття «ідентичність» є загальноновизнаними і найбільш частотними. У зв'язку з цим представляється правомірним твердження про існування в цьому ряду і державної ідентичності особистості, що представляє собою усвідомлення нею тотожності з визначеною державою.

Ідентичність, тобто самовизначення особистості по відношенню до своїх / чужих, завжди є соціокультурним конструктом. Вона конститується константами: ім.'ям, статевою приналежністю (вони, як правило, є константами), расовою та етнічною приналежністю, рідною мовою, місцем народження. Динамічними обставинами в структурі ідентичності будуть: громадянство, місце проживання, професія, сімейний стан, релігія.

Іншими словами, ідентичність особистості не буває статичною, вона знаходиться в постійному русі, на різних етапах індивідуальної біографії в ній можуть переважати різні компоненти; вона завжди результат і продукт певних обставин. Ідентифікацію можна розглядати як процес, що включає причини, мотивацію і механізми складання даної форми ідентичності. Динамізм самоідентифікації є першою об'єктивною трудністю в аналізі категорії ідентичності. Культурна колективна ідентичність до того ж множинна за природою, всі рівні ідентичності взаємодіють в структурі особистості і накладаються один на інший: етнічні, регіональні, релігійні, статеві і класові самовизначення в конкретних ситуаціях можуть бути невід'ємно пов'язані.

Не можна забувати також, що термін «ідентичність» є запозиченим. При перекладі виникає ситуація багатозначності трактувань значень терміна. Те, що відбулося від лат. *identicus* — тотожний, однаковий, отримало багато сенсів [80].

По-перше, можна розуміти ідентичність як тотожність. У цьому сенсі мова може йти тільки про індивідуальну ідентичність. Тобто індивід тотожний самому собі. Він — єдиний, цілісний, що має унікальне і цілісне «Я». Поняття про індивідуальну ідентичність актуалізується в дитячому віці як відповідь на питання «звідки я з'явився?». З дитинства сумнівів у єдності «Я», в тотожності самому собі не виникає.

По-друге, ідентичність розуміється як даність. У цьому випадку, наприклад, етнічна ідентичність індивіда визначається «по крові». Даність встановлюється в прагматичних утилітарних цілях. У політичному відношенні це пов'язано з практикою створення держав на моноетнічній основі, з ототожненням етносу і нації, з поділом етносів на титульні та не титульні, з етнічною дискримінацією в різних її формах.

По-третє, можна виділити розуміння ідентичності як приналежності, саме цим розумінням будемо користуватися при розкритті заявленої проблеми. Тоді ідентичність означає приналежність індивіда до певної спільноти людей: це може бути приналежність до статі, вікової, професійної та інших груп.

Громадянська ідентичність в цьому сенсі означає суб'єктивний вибір самого індивіда, прирахування самого себе до якогось цілого. Індивід незалежний від формального приписування його до спільності, він здійснює свій вільний вибір. Індивід, роблячи свій суб'єктивний вибір, не позбавлений об'єктивних підстав, виходить з уявленнь про свою країну, свою державу як усталену історичну спільність людей. В основі цих уявлень виявляється методологічний принцип цілісності, сформульований Я. Сметсом, згідно з яким ціле більше, ніж сума його частин; ціле цінніше, ніж будь-яка з його частин.

Громадянська ідентичність — це рід соціокультурної ідентичності, в основі якої лежить ідентифікація із суспільством, державою та країною. Вона виступає як комплексна статусно-ідентифікаційна база для формування масових соціальних практик, що конституують і відтворюють дане суспільство як самостійну і специфічну соціокультурну систему.

Громадянська ідентичність служить соціальній інтеграції на базі загальних термінальних та інструментальних цінностей (у тому числі через такі ціннісні комплекси, як Батьківщина, держава, країна), об'єктивується через ототожнення індивідів з певними позиціями в соціокультурному просторі і фіксується через соціальні практики в конкретних полях ідентифікації. Базовими полями виступають культурне, економічне та політичне поля. Культурне поле задає ціннісно-нормативну структуру громадянської ідентичності і виступає провідним по відношенню до інших полів, граючи роль свого роду матриці, в межах якої відбувається конструювання соціальної реальності. У разі різкого відхилення від цієї матриці неминучо є криза культурної ідентичності.

У соціально-економічному полі об'єктивація громадянської ідентичності простежується через відношення і орієнтацію на спосіб організації економічного життя суспільства і систему відповідних об'єктивних і суб'єктивних соціальних диспозицій і відповідних моделей поведінки.

У політичному полі громадянська ідентичність реалізується через ставлення до політичної структури суспільства, інститутів влади, політичних організацій і лідерів, а також через політичну поведінку та ідеологічні орієнтації.

Громадянська ідентичність українського суспільства несе в собі ймовірність соціальної дисфункції і деструкції, оскільки багато в чому будується на негативних проєкціях у всіх базових полях ідентифікації. Триває процес внутрішньої еміграції людини в простір приватного життя, субкультурні анклави. Ієрархія ідентифікацій в певній мірі перевертається, і домінуючими виступають не глобальні (Батьківщина, країна, держава, Вітчизна), а локальні рівні ідентичності (мала група, субкультура, релігія, національність).

Проте є підстави стверджувати, що криза громадянської ідентичності, яка активно проявилася ще з кінця 1980-х до початку 1990-х рр. і пов'язана з розпадом Радянського Союзу і руйнуванням звичної громадянської ідентичності, поступово долається. Відбувається конвергенція традиційних консервативних цінностей української культури та інновацій, привнесених реформуванням суспільства і його відкритістю для інших культур. І підставою формування нової ідентичності виступає патріотизм [7].

Патріотичні почуття і погляди формуються під впливом безлічі факторів і є, з одного боку, компонентом особистісної ідентичності людини, а з іншого — результатом її соціалізації. Почуття прихильності і любові до рідного дому, до рідних і близьких, до найближчого оточення завжди пов'язане з «Я-концепцією» індивіда, з його уявленнями про себе самого, про свою біографію і про своє майбутнє і, крім усього, з усвідомленням себе як носія певного соціального статусу та виконувача обраних соціальних ролей. У міру того як людина все більше освоює життєвий простір, оточуючий світ, будує все більш складні системи взаємин, вона навчається узагальнювати і співвідносити себе з більш великими об'єктами і більш абстрактними поняттями — з країною, з громадянами цієї країни, з її історією, із загальними здобутками і з загальними проблемами. Тобто поряд з емоційним ставленням до Батьківщини з'являється раціональне і рефлексивне ставлення до неї.

З одного боку, прихильність до Батьківщини, до місця свого народження, поряд з прихильністю до власної родини, є одним з фундаментальних підстав «Я-концепції» людини. Цей патріотизм — дуже особисте, майже інтимне почуття. Але є й інша сторона. Крім «малої Батьківщини», існує «велика Вітчизна», і патріотизм як соціалізоване, спеціально виховане в людині почуття формується на основі взаємності зобов'язань, солідарності, а також оптимальних для людини ступенів і способів її інтеграції в макросередовище своєї країни. Саме про такий, багаторівневий, характер патріотизму, вбудованого в структуру соціокультурної ідентичності людини, ми будемо міркувати.

Виходячи з уявлення про багаторівневий характер патріотизму, можна припускати, що в суспільстві існують як мінімум два різновиди почуття патріотизму: одне в першу чергу інтимно-особистісне, інше засноване на ідейних та нормативних установках людини. Можна припускати також, що другий вид патріотизму, на відміну від першого, більш схильний до переосмислення або навіть кризової переоцінки. В даний час можна говорити і про існування нормативного конфлікту між двома названими модальностями патріотичних почуттів.

На буденному рівні уявлення про патріотизм будуються на співвіднесенні оцінок чужих патріотичних почуттів і поглядів зі своїми власними. Якщо люди роблять для себе висновки про те, що їхня власна доля переплітається з долею Батьківщини, тоді і виникають «патріотичні» біографії. Але «соціалізована» частина патріотичних установок виявляється дуже вразливою, якщо людина приходить до висновку про порушення взаємної відповідальності між ним і суспільством, про виникнення диспропорції у відносинах. І в цьому випадку з'являється або нігілізм, або індиферентність у ставленні до «соціалізованої», продиктованої нормативної частини патріотичних почуттів і установок.

Патріотичні почуття можуть приймати різні форми. Патріотизм не може бути абстрактним, він завжди спирається на певний образ Батьківщини, який формується у свідомості людини і бере участь в процесах становлення її соціальної ідентичності, у формуванні особистісного зв'язку людини з певним макросередовищем.

Незважаючи на різноманітну і складну мотивацію комплексу патріотичних почуттів, патріотизм залишається соціально схвалюваною цінністю. Крім того, це поняття залишається важливим інструментом для аксіологічної оцінки людей. І, нарешті, патріотизм виражається в намірі діяти (або не діяти) тим чи іншим чином, намірі керуватися патріотичним почуттям у своїх суто індивідуальних рішеннях і вчинках. Тут має значення те, як людина розглядає і оцінює свій досвід життя в країні та досвід своїх предків, як вона переживає дійсність і які плани вона будує щодо свого майбутнього.

На підставі всіх цих параметрів людина вибирає й визначає для себе міру «автономії» щодо того об'єкта, на який спрямовані її патріотичні переживання. Це не обов'язково має бути саме «Батьківщина», але і різні її символізуючі прояви — події (політ у космос або «будівництво століття»), люди (герої минулого і популярні фігури сьогодення) або ж ідеї («православ'я», «демократія», «самобутність» і т. п.). При цьому у людини все одно зберігається особисте ставлення до символів і абстракцій, і патріотичні почуття в значній мірі формуються в результаті вільного самовизначення: брати участь чи не брати участь у долі предмета патріотичної любові, і якщо брати участь, то в яких ситуаціях, в якій формі і в якій мірі [10; с. 72–85].

У комплексі патріотичних переживань, таким чином, об'єднані різні сторони людської натури, почуття, раціональність і воля, переплетено особисте і суспільне, реальне і символічне. Цим, на наш погляд, обумовлена складність і суперечливість існування патріотичних почуттів, як у масштабі всього суспільства, так і на рівні окремого індивіда.

Однак адаптація до складаних соціально-економічних умов протікає нерівномірно. «Досягнута» ідентичність як показник соціально-психологічної адаптації характерна для досить обмеженої частини населення. Інша частина пасивно очікує поліпшення свого становища, а третя активно не сприймає нових умов соціального середовища. Тим самим у процесі соціокультурної трансформації формуються групи, які по-різному адаптуються до дійсності, постійно порівнюючи події за історичною схемою: минуле — сучасне — майбутнє. Ідентичність в такій ситуації носить кризовий характер, її підстави суперечливі, а цілі різноспрямовані. Минуле, наприклад, починає залучатися різними соціальними силами або для зіставлення з сьогоденням, або для його виправдання, або, навпаки, для винесення йому вироку.

Сучасна українська ідентичність (в цивілізаційних координатах) розщеплюється на декілька: загальнодержавну, локально-регіональну та етнонаціональну. При цьому чітко окреслилася тенденція переорієнтації ідентичності з державно-громадянської на етнонаціональну.

Слід, мабуть, зупинитись на двох основних причинних системах, що актуалізували подібні тенденції. По-перше, внутрішні деструктивні процеси, досить добре вивчені сучасними гуманітарними науками. По-друге, слід провести аналогію з процесами, що відбуваються в розвинених країнах Заходу, де збереження культурних ідентичностей вийшло в останній час на перший план у зв'язку з посиленням глобалізаційних тенденцій.

Як відомо, протягом усього поки ще недовгого періоду існування України як незалежної держави політичне керівництво країни вживало послідовні кроки щодо посилення

загальногромадянської свідомості. Найповнішою мірою це проявилось у наполегливому просуванні в політичну практику ідентифікаційного терміна «українці». В даний час можна вже вважати, що поняття «українці» в якості ідентифікаційного терміна в цілому отримало суспільне визнання і перейшло в розряд актуалізованих, дієвих культурних понять, причому не тільки на експертному, але і на масовому рівні. Більшість населення, використовуючи цей термін, робить акцент на причетності до держави «українець як громадянин України», а не на відношенні до титульної нації «українець за національністю».

Але чи означає це перемогу принципу громадянськості над принципом етнічності? Відповідь на це питання не може бути однозначною, так як українська ідентичність все ще глибоко занурена в національний дискурс. Причому значно глибше, ніж це в даний час характерно для більшості західноєвропейських країн. Якщо в Західній Європі в умовах прогресуючої інтеграції національна ідентичність втрачає мобілізуюче значення і частково перекривається ідентичностями іншого типу (регіональною та загальноєвропейською), то вектор розвитку українського суспільства орієнтований як би протилежним чином.

При цьому «загальноукраїнське» реально виявляє себе не стільки як пріоритет громадянської ідентичності над етнокультурною, скільки як комплекс близьких один одному елементів у свідомості практично всіх проживаючих на території України етносів.

Величезне значення має, зокрема, наявність загальних предметів та об'єктів національної гордості. Проте багато українців схильні судити про сучасність і оцінювати тенденції розвитку країни з позицій радянського життєвого досвіду, при цьому для більшості з них саме радянський період визначає всесвітньо-історичну значимість досягнень країни. Однак в українській спільності є й цілком відчутна економічна основа — це ставлення до природних багатств країни як до загального надбання. Переважна більшість населення вважає, що ці багатства повинні належати всьому народу або державі [10].

До цього слід додати, що українці різних національностей однаково чи майже однаково сприймають поточні події і оцінюють причини того, що відбувається. Розподіл думок по найбільш важливим для країни соціальним і політичним проблемам у всіх великих етнічних групах досить близький, що говорить про принципову подібність менталітетів. Зокрема, це стосується загальної оцінки державних реформ, сприйняття зовнішньополітичних загроз, різного роду тривог і побоювань, пов'язаних із внутрішньою обстановкою в країні, ставлення до корупції, відповіді на питання про те, хто винен у нинішніх бідах України, та ін.

Особливо відзначимо, що представники різних етнічних спільнот сходяться в думці щодо ідейних основ, на яких могли б згуртуватися українці в ім'я загальних цілей. Провідне місце займає ідея єднання народів України з метою її відродження та формування як великої держави на кшталт Київської Русі. Те ж саме стосується і майже такої ж популярної ідеї зміцнення України як правової держави з метою вирішення глобальних проблем, що стоять перед людством.

Таким чином, для сучасної України проблема пошуку соціокультурної і одночасно особистісної ідентичностей носить амбівалентний характер. Становлення української ідентичності відбувається в полікультурному та мультиетнічному середовищі, з інтенсифікацією потоків міграції, тотальним етнічним самовизначенням. Ці фактори гостро ставлять питання про вироблення оптимальної моделі ідентичності людини в сучасній Україні.

Всю сукупність українців можна попередньо розділити на три умовні групи: 1) група, яка зберігає ідентичність «радянська людина», орієнтована на минуле і черпає в ньому позитивні соціальні почуття; 2) група, що сприйняла нову соціальну ідентичність — «українець», не бачить для себе в колишній ідентичності і в «радянському» минулому ніяких значимих ціннісних уподобань, більше того, можна сказати, що представники цієї групи також орієнтовані на соціальну ідентичність «європеєць»; 3) група, що має перехідну ідентичність, для якої важливим є живий зв'язок минулого і сьогодення, можливість реалізуватися в ньому, проте устремління цієї групи пов'язані як з минулим, так і з майбутнім України [12; с. 58–68].

Можна висловити припущення, що ставлення до соціальної модернізації у цих трьох груп неоднакове: для тих, що ідентифікують себе з минулим, характерна розгубленість, безнадія, туга за колишніми порядками; для орієнтованих на майбутнє — надія на подолання різних проблем за допомогою далекоглядних політичних реформ; для орієнтованих на сьогоднішній день — віра у власні сили, прагнення тут і зараз зробити все, щоб життя їх власне і їх власної країни якісно покращилось.

Тим не менш, якщо говорити про стале почуття спільності, то вирішальну роль в житті українців грає самоідентифікація себе з родиною та друзями. Це є цілком нормальним станом, так як при будь-якій кризі глобальних спільнот саме групи безпосереднього спілкування виступають тією нішею, куди людина прагне піти, щоб уникнути суспільних потрясінь. Другий за значимістю ряд утворюють такі спільності, як товариші по роботі, навчанню, що носить цілком предметний характер (таким чином пояснюється популярність на пострадянському просторі Інтернет-ресурсу «Однокласники»), а інші — люди того ж покоління, тієї ж професії, що відноситься до абстрактно-символічних типів ідентифікації.

Сучасні українці включені в систему дуже складних соціальних ролей і зв'язків, відносна важливість яких для них далеко не однакова. Для більшості населення не важливі макротериторіальні або цивільні спільності — люди планети, громадяни СНД, людство. При цьому дуже важливі для українців спільності, що відображають духовну близькість у всьому її різноманітті — люди тих же релігійних поглядів, тієї ж етнічної приналежності. Національно-етнічний чинник виявляється в системі ідентифікацій набагато важливішим, ніж громадянський.

Який же він сучасний житель нашої країни, з ким себе ототожнює? На що сподівається? Коротко цей портрет складається з наступних характерологічних рис і особливостей. На думку Т. Кутовець — це людина, що орієнтується як на цінності модерністської, так і традиційної культури, прагне досягти західних стандартів життя; середньою мірою ідентифікує себе з країною і державою, що віддає перевагу статусу приватної особи; не довіряє владі; достатньо мобільна і динамічна і, всупереч поширеній думці, меркантильна та прагматична — здатна і готова трудитися заради грошей, а не піднесених цілей та ідеалів, однак не бажає жертвувати своїми правами і свободами навіть в обмін на порядок і стабільність [4].

Отже, в даний час ми переживаємо черговий етап процесу, який розпочався задовго до розпаду СРСР. Цей етап реконструкції соціокультурної ідентичності є черговою ланкою в ланцюзі суспільних трансформацій і зачіпає не лише економічну сферу, а й глибинні соціокультурні пласти, що детермінують способи національно-державної ідентичності українців. Характерними його рисами є радикальні інституційні зміни, пов'язані із створенням ринкових структур і зміцненням громадянського суспільства. Разом з тим формується нова соціальна ідентичність — «українська громадянськість». На думку Л. Кримець, процес внутрішнього самовизначення українців, вихід з ідейно-світоглядного вакууму і адаптація до реалій нового відкритого суспільства близький до завершення. На зміну втраченим ідентифікаціям приходять спільності, характерні для розвинутих індустріальних країн з ринковою економікою та демократичною формою правління [3; с. 130].

Багато українців стали жертвою ринкової стихії, в суспільстві з'явилася сильна стурбованість щодо свого матеріального добробуту. Однак похмурі економічні реалії не перетворили громадян нашої країни в безнадійних песимістів. У більшості українців, крім довготерпіння, є цілий ряд ресурсів, на які можна розраховувати у важкі часи: сприятливий сімейний стан, почуття власної гідності, професійні успіхи, схильність до альтруїзму і загальна тяга до збереження дружніх відносин.

З точки зору національної ідентичності, колектив зараз більш не захищає своїх членів. Індивідууми поставлені перед необхідністю змінити колишню радянську ідентичність на українську. Зміна ідентичності не просто сприяє соціокультурним змінам, а є їх частиною. Впевненість індивіда в позитивності і цінності реалій навколишнього його життя, його патріотичні переконання сприяють формуванню його позитивної ідентичності. У чималій мірі цьому формуванню сприяє також звернення до української історії, до тих цінностей і символів, які лежать в основі слов'янської цивілізації.

Однак слід зауважити, що в ситуації панування електронних мас-медіа ми надто звикли міркувати про ідентичність як про щось мінливе. Якщо ідентичність і обговорюється (а серйозних обговорень зовсім не так вже й багато), то лише як те, що піддається трансформації, модифікується, або й зовсім «йде на злам». При цьому «позитивним» в ідентичності визнається те, що в ній може бути названо новим, сучасним.

Разом з тим будь-яка ідентичність є, перш за все, сумою константних характеристик, які є одночасно і найбільш фундаментальними, і найбільш чіткими, і найбільш усталеними. Звідси випливає, що ідентичність (якщо це дійсно ідентичність) затверджується за допомогою елімінування домішок чогось поверхового, в буквальному сенсі наносного. Можна сказати, що ідентичність — це створований ідеальний тип. Це ідеальний тип, абстракція, яка існує не тільки у свідомості — не важливо, індивідуальній чи колективній — але і в реальності, визначаючи її контури, задаючи систему координат її існування.

Однак проаналізувати зміни, які відбуваються з ідентичністю, можна, тільки зрозумівши, що сама вона втілює собою стійкий механізм соціокультурного відтворення. Необхідно поставитися до ідентичності не як до того, що дається і / або існує, але як до того, що винаходиться, кристалізується. Іншими словами, необхідно поставитися до ідентичності як до проекту. Причому проекту, який передбачає, що предметом особливого «онтологічного» конструювання є саме соціальне і культурне буття України.

Отже, потрібно поставитися до праслов'янської Русі, до Київської Русі, до України доби Речі Посполитої і до Радянської України не як до альтернативних «спадок», які українці втратили і сподіваються знову знайти, але як до рівноправних і взаємодоповнюючих доказах такої проективності. У центр методологічних пошуків, пов'язаних з проблемою ідентичності, слід підкреслити актуалізацію вітчизняної культурно-історичної специфіки, а також аналіз сформованої ментальності. Зупинимось на аналізі цієї специфіки докладніше.

Україна, як відомо, лежить між двох основних потоків цивілізаційно-історичного існування — Сходом і Заходом. У теоретичній самосвідомості зафіксовані самі різні погляди на цей рахунок. Позначимо їх: 1) ідея винятковості України в світовій історії та культурі; 2) ідея демографічної залежності України від історичних сусідів — Росії та Польщі; 3) ідея України як особливої слов'янської цивілізації; 4) ідея України як самобутньої європейської країни, відмінної і від Сходу, і від Заходу; 5) ідея української специфіки, що виражається в поєднанні східних і західних характеристик або в коливанні між Заходом і Сходом; 6) ідея української самобутності в рамках християнського світу — між католицизмом і православ'ям; 7) ідея України як повноцінної євразійської цивілізації.

Визначення цивілізаційної ідентичності, таким чином, істотне для України, саме через цивілізацію національне життя співвідносить себе із загальнолюдським. Але яка цивілізація є родовою для України?

В. Межуєв зазначає, що Україна — це європейська країна, у неї спільні з Західною Європою коріння. Інші дослідники підкреслюють євразійську специфіку України, вважають, що в ролі «наднаціональної» для України має виступити «євразійська» цивілізація, яка несе в собі загальнолюдський початок [6; с. 133–153]. Пошук коріння української ідентичності, таким чином, припускає, зокрема, і дослідження конкретно-історичних форм буття загальнолюдського.

М. Гоголь уподібнював українців розтопленому металу, не відлитому ще в національну форму [1; с. 255]. Тут мова йде не про сформованість або несформованість українського характеру в порівнянні з характерами інших європейських народів, але про інший, неєвропейський спосіб його формування.

Ці питання особливо важливі в сучасній ситуації, коли Україна намагається увійти у світове співтовариство. І, щоб не розчинитися в ньому повністю, необхідно знати, чим можна поступитися своїм і що чуже можна взяти в якості свого. В іншому випадку зростає ризик етнічного самогубства. Без урахування власних особливостей не можна з вигодою і довготривалим ефектом користуватися чужим досвідом у проведенні внутрішньої політики. І, нарешті, усвідомлення власних особливостей необхідно для прояснення і формування адекватної національної самосвідомості, для складання національного характеру.

Фактично все різноманіття визначення української ідентичності зводиться до двох позицій: чи можна говорити про приналежність України до слов'янської або європейської цивілізації, або вона являє собою особливий тип розвитку. Постановка даної проблеми повертає нас на два століття назад, коли у вітчизняному суспільствознавстві і почалася дискусія на цю тему.

Схід і Захід (Росія, Кримське ханство та Європа) — поняття, що органічно ввійшли в українську духовну традицію. Первісне їх виділення пов'язане з поділом Римської імперії на східну і західну частини. У середні століття для народів Європи Сходом стали країни Азії, населені арабами, монголами, іранцями, китайцями і т. д., а також країни, що перебувають під владою турків. Крім того, на Заході вважали також Сходом і країни Східної Європи, що не входили в політичний ареал Римської імперії.

Київська Русь, розташована на східному рубезі Європи, змушена була з самого початку виявляти свою специфіку через ставлення до Сходу і Заходу, тому ця тема була наскрізною для національної самосвідомості. Вже в «Повісті временних літ» йдеться, по суті, про єдність всесвітньо-історичного процесу, в якому рівноправними виглядають східні і західні, в тому числі слов'янські, народи. Право українського народу, до складу якого історично входять слов'яни, скіфи, сармати тощо, на рівне становище з іншими народами обґрунтовується тим, що всі люди — діти Авраама і

Ноя, і коли діти стали ділити землю, то українці зародилися від Яфета — прародителя північних і західних народів. Тим самим праслов'яни, або слов'янороси, позначалися як «історичний» народ і вводилися в сім'ю європейських народів.

Розглянемо спочатку, які компоненти увійшли в український менталітет з язичництва. Слов'яни ділили світ на «добрий» і «злий» і населяли його добрими і злими силами, що допомагали людині або які заважали їй в досягненні її цілей. Подібно до того як поняття добро і зло утворюють двояку систему цінностей, так само співвідносяться у древніх слов'ян всі основні уявлення про світ. Посилаючись на думку М. Слюсаревського, можна стверджувати, що якщо сучасна картина світу є логічною, раціональною, де наявні діалектичні зв'язки, то картина світу для наших предків була моральною, етичною, що зв'язує всі конструкти світогляду саме з поняттями добра і зла [11].

Дуже докладно ієрархію цінностей древніх розглядає фахівець із давньоруської історії Б. Рибаків в роботі «Язичництво Давньої Русі». В основі ціннісної системи східних слов'ян, вважає він, лежало поняття долі. З ним пов'язувалося уявлення про щастя і нещастя, перемогу і поразку, достаток і нестачу. Характерно, що в розумінні долі відбилися колективістські, общинні погляди слов'ян, що сприймали свою індивідуальну долю як частину загальної долі роду, племені. На відміну від стародавніх греків, які вірили в зумовленість долі, слов'яни вважали, що питання про долю можна переглянути, умиловити богів [9].

Для стародавнього суспільства східних слов'ян був характерний зовнішній контроль над поведінкою людини, тому кожному було важливо точно знати, як можна чинити і як не можна. Нечіткі, що допускали двояке тлумачення норми поведінки, лише дезорієнтували людей.

Священне значення надавалося поділу суспільства на верхи і низи, положенню вождя (князя) на вершині соціальних сходів. Крім ряду «вгору — вниз», існував ряд право — ліво, правда — кривда, визначаючи, наскільки діяльність людини відповідає архаїчним, общинним уявленням про справедливість. Поєднання суспільного становища «нагорі» з «неправдою» поведінки сприймалося як найнебезпечніше протиріччя, порушення світового порядку, що вимагає втручання суспільства.

Значною була ідентифікація зі своїми і чужими. Найбільш гостро це протиставлення проявлялося у відділенні єдиноплеменників і загарбників (кочівників-«поганців»), що згодом було осмислено як інша протилежність: християнин — варвар. Слід зазначити, що під «своїми» з самого початку малася на увазі спільність по вірі і посвята в таємниці родового культу. Чужий виступав як не-чоловік. Нездатність говорити чужою мовою розглядалася як німота («німець»). На Русі чужинців за язичницьким обрядом ховали як померлих не своєю смертю.

Нарешті, дуже важливою для слов'ян була ідентифікація з родом, виражена в дихотомії старший — молодший, предок — нащадок. Старший у роду був носієм мудрості, від його знань залежав добробут усіх. Авторитет старості піднімала наявність у слов'ян культу предків (культу дідів) як заступників перед стихійними силами природи. Однак високо цінувалися і сила та енергія молодості [130; с. 139].

У коло колективістських, родових і сімейних цінностей на Русі включалася і вища влада. Князі були не тільки володарями, але й батьками. Звідси в народній свідомості існувало уявлення про батьківське відношення володаря до народу. Князь-батьюшка був втіленням правди і ладу в суспільстві, котрий охороняє усі вищі цінності. Тим самим країна являла собою як би велику родину, в якій панували язичницькі ідеали смиренності, дружелюбності, відвертості, совісності, милосердя.

В Україні держава споконвіку уособлювалася і ототожнювалася з владою, панівним режимом, хоча це зовсім не синоніми. До влади ставилися зі «священним» трепетом і страхом, а державу, якщо і не любили, то почитали і поважали. Як не дивно виглядає це з боку, але для українців держава — дійсно «рідна мати», на яку можна поскаржитися, образитися, можна навіть обдурити і вилаяти, але відмовитися від неї, зрадити, не виручити у важкий момент не можна. «Україна — це ми». Така історична даність і традиція, з якою треба рахуватися і в політиці, і в ідеології. Спроба неолібералів проігнорувати цю особливість українського менталітету обернулася тяжкими наслідками — виникла реальна небезпека розпаду українського суспільства і країни як такої [4].

Як бачимо, архаїчній свідомості українців було властиве різке протиставлення цінності і антицінності, на відміну від східної культури, де панує компроміс цінностей, їх первинна нероздільність. Звідси найважливіша риса українського характеру — намагатися здійснити неможливе. У разі невдачі таких спроб слідує апатія, небажання взагалі робити що-небудь. Така полярна орієнтованість на бурхливу активність, а потім повний спокій відповідає, на думку багатьох учених, географічним та історичним умовам України, короткочасності сільськогосподарських робіт і

довгому періоду зими. Іншими словами, ціннісна система закріплювала норми поведінки, що відповідали завданню пристосування до природного середовища.

Таким чином, в українській культурі, а отже, в менталітеті, існували як би дві системи цінностей. Одна з них була побудована на суперечностях і вказувала людині шлях від зла до добра. Інша прагнула до усунення цих протиріч. Вона створювала образ ідеальних стосунків для українського суспільства: тепло родини, справедливість влади, звеличення рідної землі, готовність до її захисту. Однак в язичницький період ця система цінностей тільки зароджувалася. Для її формування необхідно було відчуття національної самосвідомості, яке стало можливим тільки зі здобуттям державності і християнства.

Особливістю історії України було і те, що традиційна культура склалася тут пізніше, ніж в Західній Європі. Вона була орієнтована: не на майбутнє, а на минуле; не на задоволення зростаючих потреб і інтересів людей, а на непорушні традиційні цінності, відповідність діяльності установленим зразкам; не на логіку доказів, а на віру і наслідування; не на особистість і внутрішній контроль поведінки, а на колектив і на зовнішній контроль поведінки. Традиційна культура перебувала у гармонії з навколишнім природним середовищем і людиною. Вона не вимагала перетворення природи і перенапруги сил індивіда. У ті часи людина відчувала себе набагато затишніше і була більш емоційно захищеною, ніж у сучасному суспільстві.

З проведеного аналізу зрозуміло, що український менталітет обумовлено цінностями духовними, а не матеріальними, і в процесі цивілізаційної взаємодії запозичив соціально-психологічні якості інших народів, що зумовило своєрідне рішення українцями цивілізаційних проблем, таких як становлення і розвиток державності, взаємини суспільства і індивіда, розуміння природи демократизму і т. п.

Слід зауважити, що у менталітеті кожного народу є своє стійке ціннісно-сміслове ядро і мінлива периферія. Причому деякі периферійні елементи можуть входити до складу ядра. Під ціннісно-смісловим ядром менталітету маються на увазі певні, в першу чергу духовні, цінності та їх пріоритетний порядок (ієрархія), які визначають своєрідність світовідчуття, світосприйняття і світогляду, а також самотутність способу життя, життєвих практик і повсякденних ідеологій носія цього менталітету (культурного кола, народу, соціальної групи, спільності, особистості).

Крім того, центральну, ядерну частину менталітету утворюють якісь первинні «смісли», «образи», «зразки» — базисні елементи культури, які формують константні моделі духовного життя, а також (що специфічно для ментальності в її активній, суб'єктивної іпостасі) переживання цих смислів, їх актуалізація та мобілізація. Іншими словами, поряд з цінностями серцевину національного менталітету складають етнокультурні архетипи та їх актуалізація. Периферію національного менталітету утворюють тимчасові, новоутворені або привнесені з чужих культур цінності (так звані інноваційні цінності), а також тимчасові, новоутворені або привнесені з чужих культур «смісли», «образи», «зразки». Обмін елементами між ядром і периферією, що викликає еволюційні і революційні процеси всередині ментальності, відбувається під дією реально-історичних, ідеологічних, культурних та інших соціальних факторів, серед яких довготривалі мають першорядне значення.

Очевидно, що зміни в соціокультурній ідентичності українців пов'язані з трансформаціями в менталітеті. Менталітет розглядається як стійка сукупність двох компонентів: образу думок і способу дій людей. Образ думок включає в себе світоглядний і соціально-психологічний рівні. Образ дій відображає світовідношення, взаємодію людей або їх поведінковий рівень. Разом з тим менталітет представляється як сума або перетин різних «сіток» (мікропарадигм, стереотипів), які не тільки взаємопов'язані, але й можуть входити в суперечність одна з одною, що ускладнює, з одного боку, освоєння ціннісної системи іншої культури, і з іншого — формування нової ідентичності. Важливою науковою задачею представляється проникнення в глибинні пласти тієї частини соціокультурної реальності, яку ми називаємо «український менталітет», з метою виявити іманентні йому структури, що мають філософсько-історичний сенс. Мова йде про просторово-часові, каузальні і телеологічні уявлення, характерні для українського менталітету. Якими бачаться повсякденність, суспільне життя і історія українця — у вигляді кругообігу, лінійної еволюції, спіралі, дискретних фрагментів; чи відчуває він себе, дійсно, до чогось «покликаним», чи несе він підспудно ношу великої історичної місії (Свята Русь, Третій Рим і т. п.) або все це — лише домисли вчених, а українській людині «не до жиру — бути б живим», «моя хата з краю» і т. д. [2].

І окрема людина, і люди в цілому змінюються. Щоб уявити логіку і сенс їх дій і соціальних змін, необхідно мати на увазі якісні характеристики їх ментальності. Мабуть тому інформацію про

архетипові основи процесу особистісної ідентифікації та структуру менталітету не тільки філософи, але й політики розглядають сьогодні як таку, що володіє величезною соціально-управлінською цінністю. Справа в тому, що в культурних архетипах сконцентрований колективний історичний досвід народу. Їх актуалізація включає цей досвід в новий соціально-історичний контекст. Це як раз і відбувається через тематизацію і проблематизацію «українського менталітету» як якоїсь реальності, що вперто чинить опір тотальній вестернізації українського суспільства. Актуалізація архетипу, по К. Юнгу, є «кроком у минуле», поверненням до архаїчних якостей духовності. Але пошук витоків справжньої духовності може бути одночасно і «кроком в майбутнє», оскільки культурні архетипи виражають також і народні сподівання, мрії [14]. Мобілізація патріотичної свідомості у важкий момент нашої історії припускає активне осмислення культурних українських архетипів, а воно, у свою чергу, є важливою умовою збереження самобутності та цілісності національної культури, відродження і формування України як великої держави.

Цивілізаційний вибір, а значить, і пошук нової української макроідентичності, обговорюється в трьох варіантах: західний шлях в сучасну цивілізацію через входження до Європи та Євросоюзу шляхом політичної конвергентності; шлях в сучасну цивілізацію через об'єднання східних і західних слов'ян на конфесійній та історико-культурній основі; шлях у сучасну цивілізацію через усвідомлення власної своєрідної євразійської ідентичності. Сучасна модернізаційна політична еліта орієнтує українське суспільство саме на західноєвропейський зразок розвитку.

Кризовий стан, у якому опинилася переважна частина українського населення, що виражається в неосвоєних нових зразках господарської поведінки, адекватних новоствореним соціальним інститутам, в не-сформованості стійкої соціокультурної ідентичності, є об'єктивною характеристикою перехідного періоду розвитку українського суспільства. Тому стосовно до нього можна говорити про наявність перехідного типу соціокультурної ідентичності. Українська макроідентичність знаходиться в процесі структуризації.

Субстанційно макросоціальна ідентичність трактується як соціокультурна ідентичність, так як особистість актуалізує в ній всю соціокультурну систему. Макросоціальна ідентифікація може бути розглянута в двох аспектах. З одного боку, макросоціальна ідентифікація є іманентним процесом вибудовування універсального, надособистісного образу світу. З іншого боку, макросоціальна ідентифікація являє собою інтенцію реальності, пряму спрямованість суб'єкта на самого себе. Однак через відсутність точних формулювань цілей соціального розвитку, не сформованої ієрархії престижу нових цінностей та ідеалів можна говорити про нечіткість, аморфність цієї ідентичності. Кризовий характер макроідентичності припускає, що поряд з негативними соціальними процесами, що характеризують сучасний стан українського ідентифікаційного простору, в суспільстві складаються тенденції, які свідчать про певний розвиток цього простору, збагачення його новими змістовними підставами, тобто відбувається не тільки трансформація суспільства, але і реконструкція соціокультурної ідентичності.

Коли говорять, що в українців загублена ідентичність, то, думається, що це або помилка, або свідоме перебільшення. Більшість громадян України за минулі роки цілком визначилися в духовно-релігійному та конфесійному плані. Багато з них, як вже було зазначено раніше, вважають себе українцями. Абсолютна більшість продовжує вважати себе людьми великої слов'янської культури, громадянами видатної країни зі славною історією та традиціями. Мабуть, мова повинна йти про те, що насправді відбувається саморозвиток ідентичності, перетворення нових знань і уявлень в нові цінності та норми, адаптація традицій до нових реалій.

В якості **висновку** зазначимо, що в умовах української цивілізації збереження і підтримка національної ідентичності можливі на базі того консолідуючого фундаменту, що має назву «державний чинник», який розуміється як об'єднання політичних, громадянських та соціокультурних спільнот України всіх рівнів з метою розбудови єдиної повноцінної української держави. На даному етапі можна говорити про трансформацію суспільної парадигми, про прагнення до соціального консенсусу як політичних сегментів, так і етнічних складових.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гоголь Н. В. Выбранные места из переписки с друзьями / Николай Васильевич Гоголь. — М.: Патриот, 1993. — С. 255.
2. Копилка народной мудрости / [сост. К.О. Соляник]. — Харьков: Книжный клуб, 2011. — 240 с.

© *Пастушенко О. В.*

3. Крымец Л. В. Социальное взаимодействие в контексте постиндустриального общества на современном этапе развития: монография / Людмила Владимировна Крымец. — Saarbrücken, Germany: Lap Lambert Academic Publishing, 2012. — 163 с.
4. Кутовец Т. К., Клямкин И. В. Нормальные люди в ненормальной стране / Т. К. Кутовец, И. В. Клямкин // Московские новости. — 2002. — № 25. — С. 12–18.
5. Латинско-русский словарь / [ред. И. Х. Дворецкого]. — М.: Русский язык. — 1976. — 1096 с.
6. Межуев В. М. Нация и государство // Вадим Михайлович Межуев [под общ. ред. Н. Н. Моисеева и В. Б. Иорданского]. — М.: Апрель-85, 1995. — С. 133–153.
7. Пальчик С. І. Патріотичні підстави національної ідентичності / Сергій іванович Пальчик // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» 2-3 жовтня 2012. — Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського. — С. 85–86.
8. Пальчик С. І. Ретроспективний аналіз патріотизму в контексті філософії історії / Сергій Іванович Пальчик // Перспективи. — № 6 (52). — Одеса, 2012. — С. 145–149.
9. Рыбаков Б. А. Из истории культуры Древней Руси. Исследования и заметки / Борис Александрович Рыбаков. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 240 с.
10. Сагатовский В. Н. Социальное пректирование (к основам теории) / Сагатовский В. Н. // Прикладная этика и управление нравственным воспитанием. — Томск: Наука, 1980. — С. 72–85.
11. Слюсаревський М. М. Ілюзії і колізії : [текст] / Микола Миколайович Слюсаревський; [вступне слово М. В. Попович]. — К.: Гнозис, 1998. — 233 с.
12. Тарасенко В. В. Криза соціального самовизначення в Україні. До питання про соціальну ідентифікацію українського суспільства / Вадим Віталійович Тарасенко // Віче. — 2000. — № 11. — С. 58–68.
13. Эриксон Э. Х. Идентичность: юность и кризис / Эрик Хомбургер Эриксон. — М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. — С. 14–27.
14. Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного / Карл Густав Юнг // Вопросы философии. — 1988. — № 1. — С. 133–152.
15. Armstrong J. A. Nations Before Nationalism / J. A. Armstrong. — Chapel Hill: Universiti of North Carolina Press, 1982. — P. 93–128.

Пастушенко О. В. — старший преподаватель кафедры философии, политологии, психологии и права ОГАСА

УКД: 344.07+355.37

ПРАВОВОЕ ОБРАЗОВАНИЕ — ЗАЛОГ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Правовое государство предполагает установление правовых связей человека с государством и с его институтами, органами власти и обществом, что должно рассматриваться как неотъемлемый элемент развития демократии. Правовые знания необходимы всем, поскольку недостаточная правовая компетентность и информированность о праве являются угрозой национальной безопасности страны. Особенно остро этот вопрос встает в современных условиях развития украинского общества.

Ключевые слова: правосознание, образование, правовое образование, правовое воспитание.

ПРАВОВА ОСВІТА — ЗАПОРУКА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Правова держава передбачає встановлення правових зв'язків людини з державою та його інститутами, органами влади та суспільством, що має розглядатись як невід'ємний елемент розвитку демократії. Правові знання необхідні усім, оскільки недостатня правова компетентність та інформованість в галузі права є загрозою національної безпеки країни. Особливо гостро це питання постає в сучасних умовах розвитку українського суспільства.

Ключові слова: правосвідомість, освіта, правова освіта, правове виховання.